

K OTÁZCE PŘEDMĚTU DĚJIN ATEISMU

IVAN SVITÁK

„I mlhavé vytvory v mozku lidí jsou nutnými sublimáty jejich materiálního životního procesu, který lze empiricky zjistit a který je vázán na materiální předpoklady. Morálka, náboženství, metafysika a ostatní ideologie i jim odpovídající formy vědomí nepodržují tedy již zdání samostatnosti.“

Karel Marx

Úkolem této práce není podat vyčerpávající chronologii a popis ateistických názorů, podat tedy jakýsi ideologický přehled protináboženských hledisek. Takové práce již existují a po informativní stránce uspokojují. Je však zatím nesplněným úkolem charakterisovat hlavní rysy celkového vývoje novověkého ateismu, jeho uzlové body, tedy ukázat v souvislosti s politickými, sociálními a hospodářskými okolnostmi vývoj ateismu, jeho stále obohacování novými rysy a vystihnout, v čem tkví zákonitost takového vývoje. Tyto zákonitosti jsou ovšem různého stupně obecnosti, od nejobecnějších, které platí pro celou nadstavbu, přes zvláštní, platící pro jednotlivé formy společenského vědomí, až k speciálním, které platí pouze pro jedinou filosofickou kategorii. Vývoj ateismu je ovládán zákonitostmi, které platí o nadstavbě, zejména o jejím vztahu k hospodářské základně společnosti, zákonitostmi, které platí pro společenské vědomí, pro společenskou ideologii a psychologii lidí, zákonitostmi, které platí pro jednotlivé formy společenského vědomí, zejména pro filosofii, vědu a náboženství, zákonitostmi, které platí pro jednotlivé filosofické kategorie a konečně zákonitostmi, které platí pro speciální kategorii ateismu. Smyslem této práce je zjistit pouze zákonitosti poslední, které ovšem mohou být úspěšně rozebírány jenom s ohledem na ostatní, protože právě respektování těchto zákonitostí jako celku tvoří podstatu vědecké metody ve společenských vědách. Nežli se pokusíme zjistit metodické předpoklady dějin ateismu, určíme jejich předmět.

Ateismus je součástí světového názoru, systému názorů o světě v celku, o přírodních a společenských jevech, obklopujících člověka. Světový názor je ideovým základem každé ideologie. Jako obecný názor na okolní svět a na místo člověka v něm, může být zásadně dvojího typu: buď je názorem náboženským, který je založen na neodůvodněných aktech víry, nebo je světovým názorem filosofickým, který svá tvrzení formuluje pojmově a rozumově je zdůvodňuje. Tento podstatný rozdíl mezi typy světových názorů je ve vědecké filosofii blíže určen podstatnějším a hlubším dělitkem, základní otázkou filosofie, která dělí světové názory na materialistické a idealistické. Základní rozdíl je v otázce co je prvotní, zda hmota či duch, zda naše myšlení je schopno poznávat svět nebo ne. Zatím co materialisté jsou přesvědčeni, že svět existuje objektivně, lidé jej ve svém vědomí odrážejí a jsou schopni jej poznat, náboženský názor na svět spolu s filosofickým idealismem popírá prvotnost hmoty a v různých formách hájí prvotnost duchovního principu, boha, pojmu, společenského vědomí, prozřetelnosti, absolutního

ducha. Náboženský názor na svět, jenž je filosoficky vždy idealismem, se opírá o několik hlavních tezí, zejména, že existují nadpřirozené síly, zasahující do našich životů, že svět je stvořen bohem, že člověk je podřízen boží vůli a že lidský život je přípravou k posmrtnému životu. Náboženský názor předpokládá přijetí těchto dogmat bez rozumového zdůvodnění, vírou. Filosofický idealismus se naopak snaží svá tvrzení — zpravidla úzce spjatá s hledisky náboženskými — rozumově zdůvodnit. Hledá původ sociálního zla a společenských nedostatků ve vědomí lidí, v podmínkách duševního života lidí, v jejich mravních nedostatkách, ne však v podmínkách materiálního života lidí. Jak idealistický, tak náboženský světový názor tedy uznávají vedle světa materiálního nějaký svět ideální, nadpřirozený, uznávají existenci nadpřirozených, mimopřírodních sil, jenž je ovšem jinak zdůvodňován a nazýván. Podstata věci však zůstává tatáž — uznávání ideálního světa jako východiska. Stálý boj těchto dvou světových názorů, který se po staletí odehrává v dějinách, je zprostředkovaným odrazem boje tříd a konfliktu mezi spekulací a životní praxí lidí. Probíhá jako boj náboženského světového názoru s vědeckým názorem na svět. Je tak odrazem společenských antagonismů a jedním z projevů zápasu mezi různými formami společenského vědomí, mezi vědou a náboženstvím. Vyplývá však zároveň i ze samého poznávacího procesu, z bytostně protikladných posic obou forem společenského vědomí, z nichž jedna odráží svět z posice bezmocnosti, druhá usiluje o postupné ovládnutí světa, a proto se nutně s náboženstvím střetává.

V podmínkách prvobytné společnosti, kdy neexistovala dělba práce, stát a vykořisťování, byl jediným světovým názorem náboženský názor na svět, který zůstal i převládajícím, masově rozšířeným názorem ve všech třídních formacích. Na raných stupních lidských dějin nebylo společenské vědomí rozčleněno na jednotlivé formy, náboženství, vědu, morálku, filosofii, umění a politiku. Společenskému bytí prvobytné formace odpovídalo nerozčleněné vědomí, jež přímo souviselo s materiální výrobou a vplétalo se do ní, takže sféra fyzické a duševní činnosti lidí nebyla od sebe ještě přesně oddělitelná. Vývoj společenského vědomí v období prvobytné společnosti, v dosud nejdelší éře lidských dějin, zaujímající asi 70 000 let, byl érou postupného rozčleňování homogenního a nediferencovaného společenského vědomí, érou konstituování zárodků pozdější vědy, umění, politiky atd. Základem tohoto procesu byl pracovní proces člověka a postupné obohacování jeho dovedností a zkušeností v praktické výrobní činnosti, která prvobytného člověka učila rozšiřovat poznatky o okolním světě a formulovat myšlenkově, to jest v jistém smyslu abstraktně, vlastní pracovní zkušenost.

I v těchto prvobytných podmínkách, kdy ateismus nebyl teoreticky formulován, existovala lidská činnost, jež měla svými důsledky ateistický smysl — lidská výrobní praxe. Ačkoli nemůžeme rozšiřovat pojem ateismu (jako kategorie lidského vědomí) i na sféru vlastní výrobní činnosti lidí a musíme sledovat pouze projevy teoretického vědomí ateismu, přece jsou konkrétním vývojem ateismu v jeho smyslové formě, ve smyslovém stupni poznání a jednání, které nepřešlo v racionální stupeň. Lidská praxe, jako materiální činnost subjektu, byla vždy základem materialistického, ateistického postoje člověka ke skutečnosti, protože

vyplývala z povahy životního a pracovního procesu samého. Člověk, který přetváří materiální objekty a zasahuje do nich, jedná, nespolehá ve své činnosti na nadpřirozené síly, i když si to ovšem může myslet. V tomto smyslu jsou dějiny lidské práce a obecněji celé dějiny lidí svou podstatou materialistické, ateistické povahy. K abstraktnímu výrazu, k teoretickému uvědomění této skutečnosti mohlo ovšem dojít až relativně velmi pozdě, na poměrně vysokém stupni vývoje, teprve se vznikem filosofických kategorií. Pokud smyslová poznání člověka nedospívalo k racionálnímu stupni, pokud odráželo jen jedinečnost, zvláštnost objektivní reality, nemohl vzniknout teoretický ateismus, nemohl na sebe vzít abstraktní, pojmový ráz. Teprve formy abstraktního, rozumového poznání, stupeň vývoje lidského poznání spojený s třídní společností, teprve abstrakce, umožňující odraz objektivních spojitostí objektivní reality, vytvořily možnost vzniku ateismu jako filosofické kategorie.

Tyto zvláštnosti vývoje společenského vědomí v prvobytné společnosti nám objasňují, proč ateismus jako teoretický názor byl formulován teprve v souvislosti se vznikem filosofie, se vznikem filosofického materialismu v Řecku. Naivní řecký ateismus se zde doslova vykuklil z náboženské, mytologické látky. Navázal na přirozený základ mytů, jež oslavovaly vítězství člověka nad přírodou a zrodil se díky některým zvláštnostem řecké společnosti 8.—6. století p. n. l., zejména díky světskému charakteru řecké mytologie, jež podávala idealisovaný odraz rodové šlechty, jakož i díky faktu, že v Řecku byly náboženské instituce velmi slabé. Nejdůležitější historickou podmínkou vzniku teoretického ateismu byl rozvoj otrokářské výroby a s ním spojená epocha třídních bojů, které si vynutily i protináboženskou teorii. Tak se ve společenském vědomí řeckých filosofů 6. století odehrál jeden z nejvýznamnějších jevů v dějinách filosofie. Proces vývoje teoretického myšlení, zvolna se vymaňující z náboženských představ, dospěl skrze svérázné proplétání mytu a skutečnosti k historicky prvému pokusu vysvětlit přírodu z ní samé, bez boha. Společenský život, jenž by dosud chápán jako problematika morálky a božích úradků, začal být vysvětlován bez náboženských sankcí. Tak se řecká ateistická filosofie stala novým stupněm ve vývoji světových názorů, stala se prvním názorem, v němž náboženské prvky ustoupily přirozenému vysvětlování věcí a jevů.

Všechny základní charakteristické znaky řecké filosofie, pokus o nenáboženský výklad světa, živelná dialektika a naivní materialismus, to vše mělo bezprostředně ateistický, protináboženský smysl a ovlivňovalo jak formulaci hlavních filosofických problémů, tak boj dvou linií, materialismu a idealismu v dějinách. Ateismus tedy vznikl jako produkt silného třídního boje, jako ideologická zbraň otrokářů proti mytologickému názoru rodové šlechty. Přínos antických myslitelů byl skvělý. Thaletova první materialistická kosmogonie, nenáboženská odpověď na otázku vzniku světa, Anaximandova přirozená teorie vzniku člověka a domněnka, že bozi vznikali ze vzduchu, Herakleitův ucelený ateistický názor na vznik a podstatu světa, Xenofanova kritika náboženství jako antropomorfní bohů, zdůraznění velikosti člověka proti bohu, náboženská skepse sofistů Protagory a Kritia, Demokritova atomistická teorie — první rozvinutý ateistický světový názor, Epikuros jako hlasatel přirozené morálky, vyobcovávající boha

ze světa, Lukianova kritika mytologie, to vše jsou mezníky vývoje řeckého ateismu. Naivní řecký ateismus byl spojen s vědou, pomáhal jejímu rozvoji, nedostatek byl ovšem v jeho úzké základně sociální, v tom, že zůstal jen teorií omezenou na progresivní vrstvu otrokářské třídy.

V dalším vývoji se předmět ateismu velmi měnil. Ateismus se totiž před vznikem marxismu vyvíjel v procesu zrání materialismu, v procesu prohlubování kritiky náboženského světového názoru a náboženských institucí i v procesu svého vlastního obohacování imanentním pohybem, rozvíjením své logické podstaty. Historicky proměnlivá povaha této kategorie nás nutí, abychom rozeznávali mezi dvěma pojmy ateismu, totiž mezi ateismem v širším a užším smyslu. Za ateismus v širším slova smyslu můžeme považovat bezbožnost, bezvěrectví, jak to konečně vyplývá z pojmu samého (od řeckého a-theos, (a-zápor), theos — bůh). Tato bezbožnost se týkala spíše kritiky jednotlivých stránek náboženství, nebyla nutně spojena s materialismem, a byla zpravidla vedena s všeobecně idealistických světonázorových východisek. Dějiny ateismu v tomto smyslu byly již několikrát obsáhle vylíčeny jako dějiny negace beha (Mauthner, Robertson, Voronicy), a ve svém širokém pojetí se ovšem musely zabývat všemi názory, které podřývaly autoritu církví a náboženství, i když samy názory vycházely z náboženského pojetí. V tomto smyslu byly do dějin ateismu zahrnuty i dějiny kacířství a ateismus byl pak sledován i v renesanční světskosti, v Spinozově panteismu a v kritickém postoji k dogmatům, který by často se strany církevních představitelů za ateismus prohlašován, aniž musel vyplývat z materialistického postoje. Ačkoli ateismus na sebe opravdu bral tyto rozmanité historické formy, přece nikdy nebyl ateismem v úzkém, teoretickém, filosofickém slova smyslu. Teoretický ateismus vzal na sebe po naivním řeckém materialismu znovu teoretický výraz teprve v procesu přípravy francouzské buržoasní revoluce. Uvažující o vzniku a vývoji novověkého ateismu, budeme používat pojmu ateismus pouze v jeho novověkém, užším slova smyslu.

Teoretický ateismus je v tomto smyslu dítětem novověku, bužoasní éry, a není starší než dvě stě let. Mezi ateistické názory v užším slova smyslu tedy nepatří ideje myslitelů, zpravidla materialistů, kterým jejich protivníci spílali ateistů, což bylo nebezpečným osočením. Až do 18. století je skutečný ateismus naprosto sporadickým zjevem. Je ovšem správné, že naivní, starověký materialismus, plebejská kritika církve, anglický deismus a spinozovský panteismus sehrály v dějinách oprošťování vědy od náboženských představ velkou úlohu a že patří do rodokmenu moderního materialismu. Do dějin teoretického ateismu však patří jen tehdy, chápeme-li tyto formy jako jeho vývojové předstupy. V tomto případě prochází ateismus a celý protináboženský boj po zániku antiky několika hlavními vývojovými stupni: stupněm kritiky náboženských ideologií, vývojem od individuálních úchylek od orthodoxie k sektám a kacířským hnutím, vyvolaným krisovými zjevy feudalismu a vrcholícím v reformačním hnutí. Druhým vývojovým stupněm je renesanční, tedy světský, raně buržoasní názor na svět, jenž bývá u nejvýraznějších myslitelů spojován s panteismem (Bruno, Spinoza) a jenž ústí do deismu, jenž byl bezprostřední přípravou vzniku ateismu (Locke, ostatní angličtí deisté, Voltaire). Třetím stupněm je ateismus francouzské a ně-

mecké klasické filosofie, tedy ateismus ve vlastním slova smyslu. Ve všech těchto fázích hraje ateismus pokrokovou úlohu protifeudální zbraně.

V užším slova smyslu bývá dnes ateismus definován jako „světový názor, zahrnující náboženství, víru v nadpřirozené síly, v boha nebo v bohy, v onen svět, světový názor, který vysvětluje všechny procesy, probíhající v přírodě a ve společnosti přirozenými zákonitostmi, a který vede boj s náboženskými názory“ (F. N. Oleščuk, BSE). Tento pojem vyjadřuje dnešní stav a v uvedeném smyslu je v minulosti řídkým zjevem. V uvedené definici jsou nejméně tři chyby. Předně je chybně určen genus proximum, protože ateismus není světový názor, ale pouze jeho součást, filosofická kategorie. Dále specifický znak je určen nadbytečně, protože stačí termín popírání existence nadpřirozeného světa. Konečně je vecně nesprávné zjištění, že ateismus vykládá všechny procesy přirozenými zákonitostmi, protože tomu odporuje řada jevů, aniž se vysvětluje a blíže určuje sám pojem ateismu, který sice je zpravidla spojen s determinismem a s myšlenkovou zákonitostí světa, ne však nutně. Ani jiné bližší určení ateismu jako „vědecky odůvodněné popírání boha“ (J. Cvekl) není přesné, neboť se omezuje jen na popírání boha a předpokládá vědecké odůvodnění, které u řady ateistů chybělo. Ateismus je kategorií filosofického světového názoru, vyjadřující důsledné odmítání všech forem existence nadpřirozených sil. Tuto definici třeba blíže objasnit.

Kategorie vyjadřují nejobecnější souvislost mezi jevy skutečnosti, jsou nejobecnější pojmy, stavební prvky každé teoretické soustavy. Podle toho, zda kategorie odráží formy bytí pouze určité dané oblasti skutečnosti nebo skutečnosti v celku, lišíme kategorie na kategorie speciálních věd a kategorie filosofické. Na rozdíl od předmarxistických myslitelů, kteří stavěli soustavu kategorií před samu skutečnost a podle nich posuzovali skutečnost abstraktními dedukcemi, vyvozuje dialektický materialismus vlastní kategorie ze skutečnosti samé, a interpretuje pak skutečnost ve shodě s ní samou. Dále chápe současná vědecká metoda samy kategorie historicky, jako dějinné produkty podrobené zákonům změny, kdežto předchozí myslitelé chápali kategorie zpravidla jako dané, neměnné, jak to vyplývalo z jejich představ o neměnném člověku. Kategorie nejsou tedy vnější vůči vývoji poznání, nejsou apriorními názíracími formami, jsou to odrazy historické etapy vývoje poznání. Pojetí historičnosti kategorií si vynucuje, že samy kategorie chápeme též jako určité etapy poznání objektivní reality, jako stupně poznání světa, zobecňující historickou zkušenost člověka v procesu zkomání světa. Tato historičnost kategorií je velmi dobře patrná právě na ateismu, jako relativní proměna kategorie v souvislosti s vývojem základny a nadstavby jednotlivých formací, a dokonce i jako celková historičnost totiž jako vznik, vývoj a zánik celé kategorie. Historický ráz kategorie ateismu se projevuje též tím, že teorie ateismu skrývá historii ateismu, podobně jako je jeho historie logickou explikací pojmu ateismu, jeho teoretického obsahu. V historii ateismu budeme tedy odhalovat posloupnost jednotlivých určení, vznikajících ve vývoji ateismu, budeme si všimát jeho vývojových stadií, zkoumat v jednotě teoretický a historický vývoj ateismu v hledisku nejvyššího vývojového stupně — současného vědeckého ateismu.

Kategorie ateismu vystupuje v polární dvojici s kategorií, jejímž je opakem, s kategorií teismu či fideismu. Dvojice těchto kategorií představuje vývojovou formu jiné, obecnější dvojice kategorií, totiž vědeckosti a nevědeckosti, kterou lze klást též filosoficky jako protiklad materialismu a idealismu, nebo nejobecněji jako protiklad materiální činnosti a fantasie. Základní problematika kategorie ateismu byla na všech vývojových stupních obdobná a zahrnovala vždy různé varianty čtyř hlavních otázek: otázku existence nadpřirozeného světa a jeho vliv na život člověka, otázku pojetí a původu náboženských představ, otázku sociální úlohy náboženských idejí a institucí a konečně otázku cest překonání náboženských idejí. Rozmanité odpovědi na tyto otázky jsou dobovými variantami, ovlivňovanými historickou úlohou a mocenským postavením náboženských idejí a církevních institucí. Jednotlivý projev ateismu nemusí ovšem poskytovat odpověď na všechny otázky a může být svéráznou kombinací rozmanitých hledisek. Tak na příklad ve středověku představuje linii rozvoje ateismu jen snaha o omezení vlivu církevních institucí; tato tendence je spojena zároveň s reformní tendencí po očistění a obrození náboženských soustav. Také protest proti feudálnímu náboženskému světovému názoru, protest proti nevolnictví a vykořisťování, nabýval formy kacířství, které bylo živelným projevem ateistické tendence, avšak zároveň působilo v mezích náboženských názorů, stavělo jedna dogmata proti jiným. Obdobnost hlavních filosofických otázek tedy neznamená, že samy zdroje a způsoby argumentace byly tytéž. Naopak, ateistická argumentace měla v různých dobách velmi rozmanité zdroje, v Řecku filosofii, ve středověku teologii, v buržoasní epoše přírodovědu a. v době rozmachu dělnického hnutí společenské otázky. Tak je obdobný filosofický problém kladen vždy na vyšší úrovni, která zahrnuje sice i argumentaci předchozí, ale vlastní otázku rozvíjí na novém materiálu věd.

Jestliže chceme postihnout vývoj kategorie ateismu, pak ovšem nemůžeme do omrzení opakovat třídní ráz určitých typů řešení filosofických otázek, protože hlavní typy těchto řešení jsou předem dány základními dějinnými typy materialismu a dialektiky a jejich podmíněním zájmy tříd, jež jim daly nepřímou vznik. V popisu vývoje kategorie se tedy uplatňuje vždy daleko více vývojová zákonitost daná logicky, přetvářením pojmů, myšlením o určitých otázkách a vyžaduje tedy spíše abstraktní analýzy. Čím hlouběji jde filosofie sama k sobě, tím více ustupují všeobecné otázky společenského podmínění soustav do pozadí a na významu nabývají vnitřní rozbor soustavy, určení hlavních pojmů a jejich genealogie, vznik a vývoj těchto pojmů a teprve pak vystupují potřeby rozboru společnosti, za níž soustava působí a ekonomické základny, pod jejichž vlivem se mění sama nadstavba.

Ateismus je produktem vývoje věd i výsledkem třídního boje. Jako rys materialistického názoru na svět sehrával v dějinách třídních bojů pokrokovou úlohu, byl ideologickou zbraní pokrokových tříd. Každá třída, která bojovala proti existujícím poměrům, narážela na náboženství jako na ideovou sankci vykořisťování a byla tedy nucena zaujímat více či méně radikální ateistický postoj. Jako takový je ateismus produkt třídních bojů. Vývoj ateismu je dále spojen s vývojem typů filosofického materialismu, světového názoru, který od-

mítá existenci nějakých vnějších nadpřirozených sil, vkládaných fantasií do světa, odmítá možnost poznání pomocí zrění a vnuknutí, spoléhaje na smysly a rozum. Vývoj ateismu dále probíhá v souvislosti s vývojem předmětu své negace, s náboženstvím, jež spoluurčuje odvozený, pozitivní obsah ateismu. Konečně je vývoj ateismu logickým rozvíjením samé kategorie ateismu, imanentním vývojem filosofické myšlenky. Je samozřejmé, že vývojové tendence ateismu jsou určovány samým společenským pohybem, vývojem výrobních sil, dynamikou třídního boje, historickým děním.

Úzké spojení ateismu s materialistickým názorem na svět vytvořilo různé historické typy ateismu, jež jsou odvozeny z hlavních typů filosofického materialismu, totiž z naivního, mechanického a dialektického materialismu. Hovoříme tedy o třech hlavních typech ateismu, z nichž první, ateismus naivních materialistů Řecka je spjat s rozvojem otrokářské formace, druhý — ateismus mechanických materialistů — je spojen s revolučním bojem buržoasie za kapitalistické společnosti, a třetí — vědecký ateismus — je součástí světového názoru dělnické třídy a rozvíjí se v podmínkách socialistického společenského ořádu. Tyto typy ateismu nejsou shodné s jednotlivými historickými vývojovými stupni ani s rozmanitými formami, jež na sebe ateismus průběhem doby bral, ani s jednotlivými společensko-ekonomickými formacemi. Uvnitř téhož typu mechanického ateismu nacházíme na příklad více výrazně od sebe odlišných forem (panteismus, deismus, ateismus Holbachův, Feuerbachův) kdežto po celý středověk nebyl vytvořen podstatně nový, dříve neznámý typ ateismu, i když opět formy jeho projevu byly rozmanité. V dějinách ateismu se konečně uplatňuje jednota evoluce a revoluce, postupného vývoje a podstatných změn. Jeden stupeň, nahrazující druhý, je zároveň více či méně hlubokým rysem diskontinuity v dosavadním vývoji, podstatným kvalitativně novým obohacením kategorie o nová, hlubší určení. Za revoluční převrat ve vývoji ateismu třeba považovat jednak sám proces jeho vzniku v souvislosti se vznikem filosofie, jeho zformování uvnitř náboženského světového názoru a pak jeho podstatnou, revoluční změnu, způsobenou rozvojem vědy a vznikem vědeckého světového názoru. Tak hluboké změny ve vývoji ateismu spadají v jedno s hlavními společenskými revolucemi. V období těchto revolučních přeměn vyniká úloha ateismu, pokud se stává ideologií mas, pokud se stává materiální silou, hybnou silou společenského pohybu vpřed, pokud je součástí teorie osvobození mas, boje o přeměnu světa a ukazuje cestu z duševního zbídačení lidu.

Dějiny ateismu souvisejí neúžeji s dějinami filosofie, jejichž součástí tvoří. Jsou shodné s dějinami filosofie, protože jsou zároveň dějinami zrodu, vzniku a vývoje vědeckého světového názoru. Každý boj s idealismem měl svůj protináboženský význam. Jsou dále užší než dějiny filosofie, protože jsou dějinami jen jedné kategorie, jen jednoho filosofického problému, zvláštní stránky základní otázky filosofie, jsou dějinami „problému“. Dějiny ateismu jsou konečně širší než dějiny filosofie, protože jsou užejí spjaty s dějinami náboženského světového názoru, s bojem proti němu jako protimasové politické ideologii, s bojem proti světské moci náboženských institucí, které se neomezují na ideologické působení a s bojem za masové rozšíření světské, humanistické morálky. Z toho vyplývá

nutnost spojit dějiny ateismu jednak s dějinami náboženství, jednak s všeobecnými dějinami, spojit dvě linie v dějinách ateismu: teoretickou kritiku náboženství prostřednictvím vědy a kritiku prostřednictvím politiky, lidových hnutí. Dějiny ateismu mají za úkol podat obraz onoho úseku teoretických i praktických bojů masových hnutí, institucí, jednotlivých tříd a osobností za vědecký světový názor, který byl veden především proti náboženskému světovému názoru a svět-ské moci náboženských institucí.